

Соціально-моральний розвиток

Моральне виховання дітей дошкільного віку

Сфера «Люди» Базового компоненту дошкільної освіти передбачає ознайомлення дошкільників зі світом людей та містить ознайомлення дітей із життям і працею дорослих та поведінкою дорослих як взірця для наслідування. Із часом дитина поступово опановує прийняті в суспільстві людей норми й правил поведінки й взаємин, привласнює, тобто робить своїми, приналежними собі, способи й форми взаємодії, вияв ставлення до людей, природи, до себе. Результатом морального виховання є поява й утвердження в особистості певного набору моральних якостей, сформованість етичних понять у дошкільників. І чим міцніше сформовані ці якості, чим менше відхилень від прийнятих у суспільстві моральних підвалин спостерігається в особистості, тим вищою є оцінка її моральності з боку оточуючих.

Як відомо, дошкільний вік відрізняється підвищеною сприйнятливістю до соціальних впливів. Дитина усмоктує в себе все людське: способи спілкування, поводження, взаємини, використовуючи для цього власні спостереження, емпіричні висновки й умовиводи, наслідування дорослих. І рухаючись шляхом спроб і помилок, вона може зрештою опанувати елементарні етичні норми життя в людському суспільстві.

Проте шлях цей дуже довгий, не завжди ефективний і не забезпечує глибини в опануванні моралі. Тому роль дорослого як «соціального провідника» дуже важлива й відповідальна. Завдання дорослого – визначити, чого, як і коли вчити дитину, щоб її адаптація у суспільстві відбулася й минула безболісно.

Дитячий садок покликаний брати активну участь у процесі духовного відродження нації, забезпечивши наповнення різних ланок освітньо-виховного процесу змістом, який допомагав би педагогам виховувати чесні й сильні характери, формувати

сумління й громадські чесноти – працьовитість, самопожертву, пошану до старших – і спонукав би дітей зростати корисними своєму народові.

Тільки щоденна систематична, послідовна і планомірна робота з проблем формування духовних цінностей у дітей, починаючи з молодшого дошкільного віку, створення умов, за яких вони мають можливість закріплювати знайомі морально-етичні правила та засвоювати нові правила поведінки, забезпечить досягнення високих результатів у роботі з формування у вихованців морально-етичної культури.

Зміст занять має наповнюватися цікавими й доступними для дитини фактами із життя, ситуаціями морально-етичного змісту, наочним матеріалом, творами дитячої художньої літератури, кращими зразками народної творчості, іграми морально-етичного спрямування тощо.

Принципи морального виховання

Принципи виховання – керівні положення, що відображають загальні закономірності процесу виховання й визначають вимоги до змісту організації та методів виховного процесу.

- *Цілеспрямованість* – спрямування виховної роботи на досягнення основної мети виховання – усебічно розвиненої особистості, підготовки її до свідомої та активної трудової діяльності;
- *зв'язок із життям*: орієнтація особистості на необхідність жити в суспільстві;
- *єдність свідомості та поведінки у вихованні* – складний і суперечливий процес, оскільки формування навичок правильної поведінки є значно складніше, ніж виховання свідомості, тому що поведінка людини – це її свідомість у дії;
- *виховання в праці* – формування особистості безпосередньо залежить від її діяльності, від особистої участі в праці. Цей принцип ґрунтується на такій психологічній

- якості, як прагнення дитини до активної діяльності;
- *комплексний підхід* ґрунтується на діалектичній взаємозалежності педагогічних явищ і процесів та передбачає: єдність мети, завдань і змісту виховання; єдність форм, методів і прийомів виховання; єдність виховних впливів дитсадка, сім'ї, засобів масової інформації, вулиці; урахування індивідуальних особливостей дітей; єдність виховання й самовиховання;
 - *виховання особистості в колективі*. Найкращі умови для спілкування й відокремлення створюються в колективі. Педагогічне керівництво зумовлюється відсутністю в дітей життєвого досвіду; виховання творчої особистості можливе, якщо існують умови для вияву самостійності й творчості, схвалюються ініціатива та самодіяльність;
 - *поєднання поваги до особистості вихованця з розумною вимогливістю до нього, єдність вимог до вихованців із боку педагогів, контроль за їх поведінкою, гуманне ставлення до них, повага до їхньої думки;*
 - *індивідуальний підхід до учнів у вихованні* (індивідуальна корекція загальної системи виховання) – важлива вимога до організації виховного процесу й одна з умов підвищення його ефективності;
 - *системність, послідовність й наступність у вихованні* виходять з того, що для формування свідомості, вироблення навичок і звичок поведінки потрібна система послідовних виховних заходів. Такі якості людської особистості не можна сформуванати, якщо виховний процес являтиме собою випадковий набір виховних заходів, що матимуть епізодичний, а не системний характер;
 - *єдність педагогічних вимог дитсадка, сім'ї й громадськості, охоплення всіх боків навчально-виховної роботи дитсадка, усіх форм діяльності дитячого та педагогічного колективів, сім'ї, що виявляються у змісті, формах навчання та виховання, правилах поведінки, стилі життя дошкільного закладу, його традиціях та є однією з умов оптимізації виховного процесу.*

Головне завдання виховання – це вироблення характеру. Людину найбільш цінуємо не за її знання, а за її характер, – він найбільше важить у взаєминах людей між собою, він дає змогу людині досягнути найвищі моральні блага.

П'ять основних груп моральних якостей

1. Світоглядна переконаність, цілеспрямованість, обов'язок, відповідальність, гуманізм, патріотизм, інтернаціоналізм, що в сукупності забезпечують і громадянську спрямованість.
2. Моральні якості, які забезпечують досягнення поставленої мети: ініціативність, енергійність, наполегливість, самостійність, обов'язковість тощо.
3. Здатність до самооцінки, самокритичність, вимогливість до себе, справедливе ставлення до інших.
4. Діловитість, навички й звички в поведінці, уміння її організувати, моральний досвід особистості.
5. Витримка, стриманість, увічливість, володіння собою.

Таким чином, у моральній поведінці особистості проявляються як зовнішня регуляція, так і внутрішня саморегуляція. Тому саме завдяки моральному вихованню перебудовується сама людська особистість відповідно до моральних цінностей, які віддзеркалюють суспільні відносини, правила та норми поведінки людей.

Моральні норми мають узагальнений характер і недоступні повному усвідомленню дошкільниками тією мірою, що необхідна для регуляції власної поведінки. Тому дошкільники не можуть скористатися цими нормами в ситуаціях, що вимагають морального вибору. Так, наприклад, якщо вихователь говорить дітям: «Будьте гарними друзями», вони в найкращому разі запам'ятають вказівку, але скористатися нею не зможуть. Щоб розвивати в дитини переконання в значущості позитивних вчинків і сприяти висновку про те, що вона «робитиме добре», необхідні умови, коли дитина займає в позицію «Я сам!» (вона сама оцінює описувану ситуацію, учинок персонажа в ній і вирішує, як вона

сама діятиме в подібних випадках).

Така позиція має величезне значення у вихованні дошкільника:

- вона відповідає прагненню дитини до самостійності;
- робить її суб'єктом діяльності й вибору вчинку, що відповідає сформованому в неї уявленню про гарне й погане;
- така позиція впливає на розвиток самооцінки, самоконтролю й інших якостей, що формують самостійність.

Як у вихованні дітей досягти такого стану, коли вони самі в повсякденному житті в ситуаціях, що містять у собі моральний зміст, робили б морально-ціннісний вибір вчинку та виявляли вольове зусилля для його здійснення?

Такий результат можливий за умови, якщо дитина:

- має досить знань про вчинки, що відповідають нормам моралі;
- усвідомлює їхню значущість у регуляції своєї поведінки;
- проявляє знання не формально, робить морально-цінні вчинки і стримується від негативних проявів на основі моральних почуттів, що виникають (співчуття, співпереживання, чуйності, справедливості та ін.);
- проявляє достатньо вольових зусиль у ситуації, що вимагає морального вибору, реалізуючи позицію «я сам»;
- систематично включається в різноманітну діяльність, що дозволяє накопичувати практичний досвід використання моральних норм.

Успішне розв'язання цього завдання можливе за наявності умов:

1. Моральні норми повинні бути подані дітям у вигляді доступних їм моральних правил. Найяскравіше вони ілюструються в художній літературі у формі позитивних або негативних вчинків, що викликають у дошкільників моральні почуття, спонукаючи їх дотримуватися позитивних зразків, бути схожими на позитивних героїв і

втримуватися від негативних вчинків.

2. Для виключення формалізму у знаннях про мораль, необхідно залучати дітей до різноманітної діяльності, що дозволяє використовувати моральні норми як засоби регуляції ставлення до різних сторін навколишнього світу, а також переводити «знані норми» в «реально діючі».
3. Організуючи діяльність дітей, необхідно визначати її обсяг, наявність труднощів, подолання яких вправляє дошкільників у прояві морально-вольових якостей і сприяє успіху.
4. Важливими є використання диференційованих оцінок, прояви уваги до недоліків у результатах діяльності дітей, до «ситуацій неуспіху». При цьому не слід допускати зниження їх інтересу до діяльності. «Ситуацію неуспіху» розглядають як перший крок на шляху до успіху, тому що він спонукає до пошуку помилок, їх причин і способів виправлення.

Система моральних цінностей людини

Абсолютно вічні цінності – загальнолюдські цінності, що мають універсальне значення та необмежену сферу застосування (доброта, правда, любов, чесність, гідність, мудрість, справедливість та ін.). Саме абсолютні цінності є історично сформованим підґрунтям формування моральності кожної особистості та головним дієвим фактором судження ; кожної окремої людини про такі категорії як: *правильно* та *неправильно*, *добро* і *зло*, *чесно* й *нечесно* тощо. Абсолютні моральні цінності притаманні людині незалежно від її особистих уподобань та переконань, особистісні переконання та цінності формуються насамперед під впливом абсолютних вічних цінностей. При цьому кожна окрема людина не може самотужки вносити зміни до системи абсолютних цінностей, адже вони є результатом колективної свідомості, надбанням колективної праці культурного соціуму.

Національні цінності є значущими для одного народу, проте їх

не завжди поділяють інші народи. Наприклад, почуття націоналізму зрозуміле й близьке лише поневоленим народам і чуже тім, які ніколи не втрачали своєї незалежності. До цієї групи цінностей належати такі поняття, як: патріотизм, почуття національної гідності, історична пам'ять тощо. Формування національної свідомості та самосвідомості передбачає: виховання любові до рідної землі, до свого народу, готовності до праці в ім'я України; освоєння національних цінностей (мови, території, культури); відчуття своєї причетності до розбудови національної державності, патріотизм, що сприяє утвердженню національної гідності; залучення учнів до практичних справ розбудови державності; формування почуття гідності й гордості за свою Батьківщину.

Національна спрямованість виховання, опанування рідної мови; формування національної свідомості, любові до рідної землі та свого народу; прищеплення шанобливого ставлення до культури, спадщини, народних традицій і звичаїв, національно-етнічної обрядовості всіх народів, які населяють Україну;

- *природовідповідність* – урахування багатогранної й цілісної природи людини, вікових та індивідуальних особливостей дітей, їх анатомічних, фізіологічних, психологічних, національних та регіональних особливостей;
- *культуровідповідність* – органічний зв'язок з історією народу, його мовою, культурними традиціями, з народним мистецтвом, ремеслами й промислами, забезпечення духовної єдності поколінь;
- *гуманізація* – створення розумів для формування кращих якостей і здібностей дитини, джерел її життєвих сил; гуманізація взаємин вихователя й вихованців; повага до особистості, розуміння її запитів, інтересів, гідності, довір'я до неї; виховання гуманної особистості;
- *демократизація* – усунення авторитарного стилю виховання, сприйняття особистості вихованця як вищої соціальної цінності, визнання її права на волю, на розвиток здібностей

і вияв індивідуальності. Глибоке усвідомлення взаємозв'язку між ідеалами свободи, правами людини й громадянською відповідальністю;

– *етнізація* – наповнення виховання національним змістом, що передбачає формування самосвідомості громадянина. Забезпечення можливості всім дітям навчатися в рідній школі, виховувати національну гідність, національну свідомість, почуття належності до свого народу. Відтворення в дітях менталітету народу, увічнення в молодих поколіннях специфічного, що є в кожній нації, виховання їх як типових носіїв національної культури. Принцип етнізації – невід'ємна складова соціалізації дітей, він однаковою мірою стосується всіх народів, які живуть в Україні.

Громадянські цінності ґрунтуються на визнанні гідності людей і характерні для демократичних суспільств. Це, зокрема, права й свободи людини, обов'язки перед іншими » людьми, ідеї соціальної гармонії, поваги до закону тощо. Ця категорія є важливою для формування громадської свідомості, чіткого розуміння та прийняття правил поведінки в громадському суспільстві. Усвідомлення людиною власних прав, а також обов'язків стосовно інших членів громади, законів громадського утворення, членом якого є кожен із нас. Достатня ретельність у вихованні громадських цінностей дає змогу існувати суспільству, як цілісному утворенню окремих індивідуумів, які проводять активну життєдіяльність у його межах.

Сімейні цінності – моральні основи життя сім'ї, стосунки поколінь, закони подружньої вірності, піклування про дітей, пам'ять про предків та ін. Цінності особистого життя мають значення насамперед для самої людини, визначають риси її характеру, поведінку, стиль приватного життя та ін.

Протягом усієї історії люди перебувають у постійному духовному пошуку, намагаючись задовольнити свої духовні потреби.

І часто зв'язок матеріального та морального тлумачився

неправильно. Інколи значущість духовних цінностей підносили за рахунок ущемлення матеріальних потреб людства. В інших випадках матеріальні цінності ставили на перше місце, нехтуючи при цьому моральними проблемами.

Соціальний прогрес, на жаль, не завжди збігається з моральним удосконаленням особистості, хоча нерідко за найважливіших соціальних обставин розкривається моральний вимір буття людини. Але в суспільстві, в людській свідомості вкладалися певні моральні цінності, ціннісні орієнтації в її поведінці, діяльності, що висвітлює те, заради чого діє й мислить людина саме так, а не інакше.

Особливості морального розвитку дошкільників

- Перші судження і моральні оцінки;
- первісне розуміння змісту моральної норми;
- виникнення уявлень про добре та погане;
- зростання дієвості моральних уявлень;
- виникнення свідомої моральності;
- початок керування у поведінці моральними нормами;
- наявність моральних уявлень є необхідним, але не вирішальним фактором і умовою дотримання моральних норм;
- наявна розбіжність між вербальною та реальною поведінкою;
- моральні уявлення «випереджають» моральну поведінку;
- вирішальне значення має здатність дитини умовно розмежовувати позиції об'єкта та суб'єкта і виступати в кожній із них. Для всіх моральних норм характерним є те, що вони закріплюють соціальний спосіб поведінки, що дошкільники виражають у такий спосіб: «Не можна обманювати дорослих», «Маленьких не можна кривдити» тощо. Тобто діти констатують, що можна робити, а що – ні. Про сформованість розуміння моральної норми можна говорити в тому випадку, якщо дитина пояснює, чому норми необхідно дотримуватись.

Вікові можливості формування морально-етичної поведінки в дошкільників

«Буду робити добре й не буду погано!» – переконано говорить малюк, якому поет розповідає про вчинки, що відповідають і суперечать нормам моралі, щораз даючи оцінку кожному з них. Розглянемо всім відомий вірш із позиції вміщених у ньому знань про мораль.

У цьому вірші В. В. Маяковський не моралізує, але оцінює особистість персонажів на основі їх вчинків. Крім того, він демонструє вплив кожного описаного вчинку на слухача-дошкільника таким чином, щоб розвивати в дитини переконання в значущості позитивних вчинків і сприяти висновку про те, що вона буде «робити добре». І цей висновок відбиває результат впливу на дитину, яка займає позицію «Я сам!» (він сам оцінює описувану ситуацію, учинок персонажа в ній і вирішує, як він сам діятиме в подібних випадках).

Така позиція має величезне значення у вихованні дошкільника:

- вона відповідає прагненню дитини до самостійності;
- робить її суб'єктом діяльності й вибору вчинку, що відповідає сформованій в неї уявленню про гарне й погане;
- така позиція впливає на розвиток самооцінки, самоконтролю й інших якостей, що формують самостійність.

Як у вихованні дітей досягти такого стану, коли вони самі в повсякденному житті в ситуаціях, що містять у собі моральний зміст, робили б морально-ціннісний вибір вчинку й проявляли вольове зусилля для його здійснення?

Такий результат можливий за умов, якщо дитина:

- має досить знань про моральні вчинки, що відповідають нормам моралі;
- усвідомлює їхню значущість у регуляції своєї поведінки;
- виявляє знання не формально, робить моральні вчинки й

стримується від негативних проявів на основі моральних почуттів, що виникають (співчуття, співпереживання, чуйності, справедливості та ін.);

- досить вольових зусиль у ситуації, що вимагає морального вибору, реалізуючи позицію «Я сам»;
- систематично включається в різноманітну діяльність, що дозволяє накопичувати практичний досвід використання моральних норм.

Які засоби формують позначені сторони поведінки дошкільника? Дорослі систематично ознайомлюють дітей із нормами моралі, що містять у собі вимоги до поведінки людей. Вони мають об'єктивний імперативний характер, але адресуються до свідомості, знаходять висвітлення в законах, приписах, заповідях, звичаях, містять норми ставлення до різних сторін навколишнього світу: людей (гуманізм, доброзичливість); праці (працьовитість, взаємодопомога, усвідомлення значущості праці в суспільстві); соціальної дійсності (любов до рідного краю, елементи патріотизму); природи (турбота про її благополуччя, посильна участь у її охороні); себе (відповідальність, наполегливість, почуття власної гідності, саморегуляція поведінки).

Моральні норми мають узагальнений характер і недоступні повному усвідомленню дошкільниками тією мірою, що необхідна для регуляції власної поведінки. Тому дошкільники не можуть скористатися цими нормами в ситуаціях, що вимагають морального вибору. Так, наприклад, якщо вихователь говорить дітям: «Будьте гарними друзями», вони в найкращому разі запам'ятають вказівку, але скористатися нею не зможуть. Але якщо педагог додає: «Гарні друзі завжди допомагають одне одному» і конкретизує це правило розповіддю про конкретні дії (допомогти знайти загублену річ, показати одноліткові прийом роботи, допомогти розв'язати вузол, заспокоїти однолітка, який відчуває емоційний дискомфорт та ін.), дітям правило стає зрозумілим.

Дошкільники 2-3-х років нерідко звертають увагу на ситуацію

неблагополуччя однолітка. Однак, вони не розуміють причини його «страждань», діють, наслідуючи дорослого, але поза відповідністю необхідному вчинку: одноліток плаче – дитина гладить його по голівці, як це робить вихователь. Дошкільник не враховує, що в цій ситуації потрібно не просто втішити, а зрозуміти причини, що викликали сльози (втрата іграшки), і тому допомогти їй знайти: розгребти пісок, що засипав іграшку, і тим самим порадувати «страждаючого». Або, наприклад, одноліток злякався своєї помилки, розсипавши кільця пірамідки. У такій ситуації знову ж поглажування його по голівці, як спроба втішити не допоможе одноліткові. Йому варто допомогти – разом із ним зібрати кільця, що розсипалися.

Педагогові необхідно щоразу не тільки залучати дітей до виправлення подібних ситуацій порадою «Допоможи зібрати колечка», але й звертати увагу на емоційний стан однолітка: «Бачиш, який він засмучений, переляканий. Ти його порадуєш, якщо допоможеш зібрати кільця, і він припинить сумувати!» Або не тільки сказати дитині: «Візьми лопатку, розгребти пісок», але й оцінити прояв ним турботи про однолітка.

Що являють собою такі доповнення в роз'ясненнях педагога? Конкретизацію! Він повідомляє правило, що регулює поведінку в сформованій ситуації й пропонує можливі вчинки, що задовольняють це правило. Так поступово в малюків накопичується практичний досвід.

Дітям 4-5 років уже доступний прояв моральних почуттів: співпереживання, співчуття, жалю, спільної радості. Чим відрізняються такі прояви від чуйності малюка? Якщо дитина переважно реагує на ситуацію, то в цьому віці він уже може проникати в емоційний стан однолітка, розуміти його почуття. Він сам починає відчувати подібне співпереживання, тобто те ж переживання, що відчуває одноліток.

Сформованість гуманних почуттів спонукає дошкільника до здійснення морально-ціннісних вчинків не стільки за вказівкою педагога або чекаючи його похвали, скільки через прищеплене

гуманне ставлення до оточуючих. Для ознайомлення дітей із нормами моралі в практиці успішно використовується художня література, у якій письменники показують героїв (позитивних і негативних), у доступній формі описуючи конкретні вчинки. Дошкільникам стає зрозумілим зміст вчинків героїв із погляду відповідності до норм моралі, і виникає бажання ідентифікувати себе з позитивними героями. Діти хочуть походити на Вовка – добру душу; на рукодільницю, а не ледарку (з казки В. Ф. Одоевського «Мороз Іванович»), ніхто не хоче одержати «Лист Неумійкові» тощо.

Під час читання художнього твору педагогові дуже важливо донести до дітей переживання героя, передати їм своє ставлення до ситуацій, дій, персонажів, які описуються, і, головне, передати свої почуття. Тут допоможуть і міміка, і жест, і голос, і поза, і погляд на дітей (те «невербальне спілкування», що «читається» дітьми з обличчя педагога й відбиває його переживання). У художніх творах у різній формі описуються моральні норми. Найбільш відкрито й доступно малятам вони показані в розповідях, у яких описується позитивний вчинок героя й відразу дається оцінка і вчинку, і героя. Саме з таких добутоків варто починати ознайомлення дітей із нормами моралі.

Діти дорослішають, з'являється можливість пропонувати розповіді, що дозволяють і оцінювати вчинки й якості героя шляхом пошуку. Наприклад, після читання вірша «Помічниця» (А. Барто) доцільно поставити запитання: «Чому автор назвала його так? У чому й кому допомогла Тетянка?» І діти, перелічуючи «справи» Тетянки, роблять висновок про те, що вона не допомагала, а педагог додає, що Агнія Барто жартує, і запитує: «Кого ж можна назвати помічником?» Тоді розгортається бесіда, діти виявляють більшу активність, наводять приклади. Так засвоюється моральна норма, що регулює ставлення до оточуючих: завжди необхідно допомагати, не чекати, коли тебе попросять, бути уважним до людей, відчувати їхній настрій.

Є твори, у яких описуються негативні вчинки героя, а потім –

їх наслідки. При цьому письменник не оцінює вчинок, але й описує, як герой усвідомлює свою помилку й кається. Чудовим прикладом є розповідь Н. Носова «Карасик». Пережите хлопчиком хвилювання за несправедливо покаране кошеня, через провину малюка, спонукує його зізнатися в неправді.

На дітей справляють велике враження ілюстрації до розповідей, спеціально розроблені картинки, у яких подано ситуації, що містять у собі моральний зміст. Однак, діти не завжди звертають увагу на переживання героя, що підтверджують їхні відповіді в бесідах. Так, наприклад, 5-річній дитині показують картинку, на якій зображена маленька дівчинка. Вона вся в снігу, стоїть біля сніжної гірки й плаче, поруч – перекинуті санки. Діти розуміють зміст зображеної ситуації – дівчинка впала, з'їжджаючи з гірки на санках, – але не переймаються співчуттям до неї, а швидше засуджують: «І чого вона плаче? Я також падав із гірки й не плакав!» Або на картинці зображені дівчатка, які стрибають через натягнуту мотузку, що тримають дві з них. Одна дівчинка впала, заплутавшись у мотузці. Поруч стоять ще двоє подружок., які дивляться на ту, яка впала, й насміхаються з неї. На запитання «Про що тобі розповідає ця картинка?» дитина відповідає: «Тут дівчата стрибають через мотузку. Двоє тримають, а решта стрибають».

Бажаючи звернути увагу на прояв дитиною почуттів, вихователь ставить додаткове запитання: «Що ти можеш розповісти про кожну дівчинку?»

– От ця (показує на картинку) перестрибнула. А ця чекає. А ця впала! Вона, напевно, ще не вміє стрибати! Нехай повчиться, тоді не падатиме!

У голосі дитини не виявляється жодного співчуття.

Ще один приклад. На картинці діти з піску ліплять пасочки. У дівчинки виходять гарні пасочки, а в малюка пісок висипається з формочки. Той засмучений. Поруч двоє дітей насміхаються над ним.

– Про що тобі розповідає ця картинка?

– У дівчинки гарні пасочки. А в малюка пісок висипається з формочки. Адже він сухий пісок насипав! Потрібно брати сирий!

У голосі, яким відповідає дитина, вчувається деякий осуд малюка. Такі відповіді дітей свідчать про те, що вони не звертають жодної уваги на емоційний стан персонажів, зображених на картинках. Необхідна спеціальна робота, спрямована на виховання в дошкільників моральних почуттів: співпереживання, співчуття, чуйності, що стануть ! мотивами морально-етичних вчинків у ситуаціях неблагополуччя однолітків.

Наведені приклади бесід звертають увагу дітей на ті почуття, які відчуває дитина у ситуації невдачі, помилки, образи, недосягнення результату. Продовження бесіди може бути приблизно таким: «Подивися, дівчинці, » яка впала, напевно, боляче? Як ти гадаєш, чи правильно вчиняють подружки, насміхаючись над нею?».

Дитина продовжує залишатися при своїй думці, пояснюючи: «Ну, нехай вона підведеться, обтруситься й не плаче більше. Тоді над нею не будуть сміятися!». У цьому випадку варто підсилити вплив на почуття: «Уяви собі, що це ти впав, а друзі почали глузувати з тебе. Адже тобі буде прикро!».

Таке звертання до особистих відчуттів дитину досить сильно впливає на дитину. Вона ясніше відчуває переживання іншого й до потрібного висновку: потрібно допомогти, а не сміятися!

Основні завдання, що батьки та вихователі мають розв'язувати в процесі виховання

- Збагачувати наочно-чуттєві уявлення дитини про моральні якості, чесноти та добру поведінку;
- сприяти розумінню того, яку велике значення має дотримання моральних правил;
- учити розрізняти позитивні й негативні вчинки, давати їм

оцінку;

- закріплювати вміння дотримуватися моральних правил у повсякденному житті;
- узагальнювати й систематизувати уявлення дітей про чуйність, доброзичливість, допомогу тим, хто цього потребує, і кому самому під силу її надати;
- культивувати позитивні емоції та почуття;
- розвивати вміння розуміти внутрішній стан людини, тобто «пізнавати людину серцем»;
- розв'язувати морально виправдані способи протидії злу.

Методи і прийоми для досягнення мети:

- читання творів художньої літератури та бесіди за їхнім змістом;
- колективне обговорення дій та вчинків персонажів;
- розглядання ілюстративного матеріалу та складання дітьми розповідей;
- розв'язання морально-етичних проблемних ситуацій;
- входження в роль позитивного героя художнього твору «А як би вчинив ти?»;
- дидактичні ігри та вправи на розв'язання завдань морально-етичного змісту;
- ігри-драматизації за змістом художніх творів;
- написання листа казковому героєві, персонажеві художнього твору та ін.;
- розв'язання суперечностей «Що добре, а що погано?»;
- використання зразків фольклору;
- дискусії, конкурси, вікторини;
- «мозковий штурм», розв'язання кросвордів, ребусів, шарад.

“Вихователь, який не сковує, а звільняє, не ламає, а формує, не придушує, а підносить, не диктує, а вчить, не вимагає, а запитує, переживає разом із дитиною багато натхненних хвилин” (Януш Корчак).

– Як можна навчити дитину бути доброю?

– З якого віку потрібно починати виховувати в дітях гуманне ставлення до оточуючих?

– Чи можливо взагалі виховати моральні якості, або вони закладені природою й не піддаються педагогічним впливам?

Багато вітчизняних психологів і педагогів намагалися відповісти на ці питання. Значна кількість досліджень присвячене проблемам становлення моральних і моральних основ особистості, їх джерел, розвитку і можливості корекції.

Норма – еталон, зразок поведінки, що повинен усвідомлюватися дитиною, бути для неї привабливим, емоційно значущим і головне – спонукати до соціально схвалюваних вчинків. Наприклад, дитина повинна знати, що ділитися з іншими добре, що потрібно допомагати й поступатися слабким, що бити або кривдити інших людей не можна та ін. Такі норми повинні стати внутрішніми, «своїми» і бути регулятором поведінки дитини. У цьому випадку дитина діє добре (морально), не примусово, а самостійно, за власним рішенням.

У дослідженнях нормативно-орієнтованого напрямку провідна роль належить моральній саморегуляції. У ситуації саморегуляції дитина всупереч своїм інтересам примушує себе робити так, як потрібно, а не так, як хочеться. При цьому зовнішні вимоги й тиск зацікавлених осіб відсутні. Тому протиріччя інтересів є для дитини у формі суперечки між власними бажаннями і їх власною моральною оцінкою. Моральна регуляція поведінки містить вимоги людини до самої себе. їй важливо бути гарною і не бути поганою, тобто оцінити свої дії й поводитися відповідним чином. Таким чином, оцінювання морального вчинку повинне стати само-оцінюванням.

Моральна саморегуляція припускає зразок, еталон, з яким дитина може співвідносити власну поведінку. В одних випадках цим зразком поведінки є дорослий, якого дитина прагне наслідувати, в інших – еталоном є казкові персонажі.

Так, у дослідженні С. Г. Якобсон дітям пропонувалося

розподілити між собою гарні іграшки. Дошкільники, як правило, забирали більшу частину іграшок собі. Тоді експериментатор запропонував їм оцінити свої дії й порівняти їх із поведінкою добре відомих персонажів – Буратіно й Карабаса Барабаса. Попереднє опитування довело, що всі діти вважають Буратіно гарним, добрим, справедливим, а Карабаса – жадібним і несправедливим, який забирає собі все найкраще. Просте запитання дорослого, поставлене після несправедливого розподілу: «Як ти розділив іграшки: як Буратіно чи як Карабас?» – збентежили дитину. Несподівано для себе вона розуміла, що діяла погано і таким чином ніби зрівнялася з огидним Карабасом. Дитина намагалася уникнути прямої відповіді, але її поведінка свідчила про те, що відповідь для неї є зрозумілою, що у своєму безпосередньому дитячому прагненні забрати собі більше іграшок вона зрівнялася з огидним Карабасом і це порівняння для неї нестерпне. Після такого випробування багато дітей різко змінювали свою поведінку в аналогічній ситуації, вони – починали віддавати одноліткам стільки ж іграшок, скільки залишали собі, а іноді навіть більше. У тих випадках, коли цього не відбувалося, психолог намагався пояснити дитині, що оточуючі вважають його Буратіно, який усе ділить порівну. Цей аргумент виявився достатнім, щоб усі діти перебороли свою жадібність і почали розподіляти іграшки справедливо. Основним мотивом їх дій при цьому було прагнення «бути гарним», відповідати позитивному моральному еталону в очах оточуючих і у власних очах (С. Г. Якобсон, В. Г. Щур).

Таким чином, теорія й практика морального виховання в руслі нормативно-орієнтованого напрямку спирається на уявлення про мораль як про форму нормативної регуляції поведінки дитини, а моральний розвиток розглядається як засвоєння моральних норм і правил поведінки.

Другий напрямок можна назвати емоційно-орієнтованим. Дослідники ставлять на перше місце не засвоєння норм поведінки й не формування моральних уявлень, а насамперед розвиток соціальних емоцій і моральних почуттів, до яких насамперед

належать співпереживання й співчуття.

Основним методом формування соціальних почуттів і емоцій дитини є усвідомлення й розуміння нею інших людей або літературних персонажів. Через читання відповідних розповідей та їхнє обговорення, розпізнавання емоцій інших за фотографіями і картинками увага дитини залучається до емоційного стану інших людей. Розкриваючи перед дітьми внутрішній світ дорослих або однолітків, педагог формує в дитини дуже важливе з соціальної точки зору моральне світорозуміння. Воно виражається в можливості дитини зрозуміти іншого, простежити в певних діях моральний вчинок, дати йому пояснення з погляду норм і правил, самому відчувати переживання іншого. Таким чином, за допомогою розуміння художніх творів дитина повинна навчитися співпереживати іншим людям і правильно оцінювати їх (а отже, і свої) вчинки.

Можливим методом формування моральних почуттів і моральних оцінок є навчання дітей розв'язувати соціально-моральні, значеннєві завдання. Наприклад, у грі драматизації або за допомогою ляльок діти повинні розв'язати якусь конфліктну чи проблемну ситуацію, розподілити привабливі іграшки або солодоші, коли на всіх вочевидь не вистачає, обрати, кому саме дістанеться приваблива роль у грі, допомогти слабшому тощо. Створення проблемних ситуацій у житті або у формі завдань є та особлива сфера життя й діяльності дітей, що при відповідному керівництві дорослого формує здатність розуміти моральні аспекти поведінки й робити позитивні вчинки.

Оскільки діти розуміють ідею лише тоді, коли вона втілена в яскравих образах, сприйняття дітьми художніх творів стає важливим методом виховання почуттів. Під час сприйняття літературного твору відбувається перенесення почуттів і емоцій із образу персонажа в реальні життєві ситуації. Діти бачать стан іншого, співпереживають йому, ставлять себе на його місце, програють казки, що полюбилися, у своїх іграх. Усе це створює умови для розвитку в дитини здатності до співпереживання, до перенесення свого сприйняття на життєві

ситуації, аналогічні до казкових за своєю моральною суттю. Під час виконання цих умов не тільки збагачуються уявлення дитини про моральні норми взаємин між людьми, але й актуалізується її потреба в прояві гуманних почуттів, що відповідають цим нормам.

Слід зазначити, що моральне виховання є одним з основних завдань навчальної програми, хоча посідає в ній не провідне місце й за своєю деталізацією поступається завданням розумового й пізнавального розвитку.

Однак, методи реалізації цих шляхетних скромніші й не конкретніші. Серед них можна визначити два напрямки: створення умов для практичного досвіду й формування правильних моральних оцінок.

До методів, що забезпечують створення в дітей практичного досвіду суспільної поведінки, належать:

- виховання моральних звичок;
- приклад дорослих або інших дітей;
- цілеспрямовані спостереження за працею дорослих або грою дітей;
- організація спільної діяльності;
- спільна гра.

Моральне виховання дітей пропонується здійснювати в різноманітніших умовах: у побутовій і повсякденній діяльності, у грі й на спеціально організованих заняттях.

До другої групи методів, спрямованих на формування моральних уявлень, суджень і оцінок, належать гра; бесіда вихователя на етичні теми; читання художньої літератури; розглядання й обговорення картин; метод переконання, а також метод заохочень; ритуали вітання й прощання, святкування днів народжень, допомоги дітям у конфліктних ситуаціях, нейтралізації агресивних проявів, а також демонстрації дітям норм справедливості та їх рівня прав. Іншою важливою метою виховання є формування емоційної чутливості до переживань і

проблем інших дітей. Розв'язувати це завдання пропонується шляхом спонукання дітей відгукуватися на біль і переживання дорослих і однолітків, демонстрації прикладів чуйного ставлення до живих істот, а також акцентом на подібність почуттів усіх людей (біль, страх).

Інший метод виховання – формування моральних оцінок і суджень: уявлень про добро й зло, про норми морального поведінки, про правильні й неправильні вчинки. Використання цього методу передбачає, що моральні уявлення переростають у мотиви власних дій дитини й стають запорукою й джерелом її альтруїстичної поведінки. Цей метод найзрозуміліший і привабливіший з педагогічної точки зору, оскільки він припускає традиційні й доступні педагогічні засоби: пояснення, читання літератури, наведення позитивних прикладів та ін. Вочевидь, така стратегія залишається найпоширенішою. Загальноприйняті уявлення проте, що для формування морального поведінки необхідною умовою є усвідомлення моральних норм.

Підбиваючи підсумки стислого огляду методів морального виховання, можна зазначити, що в більшості досліджень спостерігається істотна розбіжність між метою морального виховання й методами їх практичної реалізації. Під час порівняння завдань і методів їх розв'язання виявляється, що, незважаючи на різноманіття й новизну мети інноваційних програм, більшість людей залучають традиційні засоби. Незважаючи на те, що головним завданням виховання в більшості сучасних програм є розвиток моральних почуттів і гуманних взаємин між дітьми, основними методами в усіх програмах залишається формування комунікативних навичок та правильних оцінок і моральних суджень. Передбачається, що й формування навичок поведінки, й знання моральних норм є запорукою морального розвитку. Проте це не так.

Формування комунікативних навичок і моральних звичок припускає автоматичне відтворення правила або зразка поведінки у відомій ситуації. Це досягається наслідуванням моделі (зразка) та через заохочення правильних і осуд неправильних дій (тобто

навчання). У результаті формується моральний стереотип, або навички, які дитина автоматично використовує за відповідних обставин.

Організація занять із морального виховання

Організація заняття – один із важливих напрямків роботи педагога, у ньому найповніше поєднуються навчання й виховання дітей. Виховні можливості навчального процесу приховані перш за все в його організації. У колективній діяльності головними чинниками виховання є власне умови, характер стосунків. Спілкуючись, діти вчаться співпрацювати в колективі. За правильно організованого заняття успішно розвиваються такі моральні якості, як: колективізм, відповідальність, чесність, культура поведінки.

Усе це обумовлюється методами, способами і формами проведення заняття: постановкою мети та завдань заняття (для дітей), зацікавленістю діями педагога й дітей, єдністю і постійністю вимог, умінням педагога створити атмосферу співробітництва, забезпечити порядок і дисципліну.

- Мета, що є близькою перспективою спільної діяльності, захоплює, згуртовує, викликає інтерес до опанування нових знань і вмінь. У дошкільнят постановка такої мети має свої особливості.
- Мета повинна бути доступною, близькою й зрозумілою дітям. Наприклад, педагог говорить дитині: «Ось намагатимемося гарно написати, покажемо ці зошити татам і мамам, вони порадіють вашим успіхам!» Діти тут бачать перспективу – слід докласти зусиль, щоб зробити приємне батькам, щоб написати якнайкраще.
- У меті просто й переконливо виявляється практична необхідність набутих знань і вмінь (про що дізнаємось, чого навчимося, де застосовуватимуться знання). Такий підхід до подання матеріалу захоплює дітей практично-

діловою стороною, відповідає їхнім прагненням бачити результати своєї праці

- Мета – емоційно приваблива, містить гру, змагання.

Наприклад, діти можуть подорожувати разом із Червоною Шапочною і допомагати їй.

Отже, мета, правильно поставлена, чітка, спонукає до згуртованої діяльності, викликає інтерес до навчання.

- Функції організації досвіду стосунків виконують методи проведення заняття. Методами навчання не тільки вчать, передають знання, формують уміння, а й організують навчальну працю, спонукають до активної роботи, впливають на характер взаємин, що складаються. З їх допомогою створюються проблемні ситуації, висувуються такі пізнавальні та практичні завдання, що вимагають від дітей вольових зусиль, напруження думки й пам'яті. Методи стимулювання обов'язку та відповідальності містять роз'яснення значущості навчання, висувують навчальні вимоги, критерії оцінювання, заохочення та покарання.

Методи стимулювання інтересу до навчання створюють ситуації емоційних переживань, новизни, парадоксу, ситуації успіху, несуть артистизм, емоційність мовлення педагога, пізнавальні ігри, навчальні екскурсії, наближають зміст освіти до реалій життя. Тут стимулами самоорганізації є позитивні емоції й інтерес, що виник під час творчого надбання знань. Кожний метод навчання може бути використаний із Метою формування моральних цінностей дітей: складні щодо змісту вправи містять у собі пошукове завдання, мають творчий характер і вимагають інтенсивної, вдумливої роботи. Виконуючи такі вправи, діти набувають звички переборювати труднощі, привчаються до організованості й самостійності. За таких умов розвиваються допитливість, готовність до співробітництва, почуття відповідальності.

- На характер стосунків під час навчання впливає правильне

поєднання індивідуальних, парних, групових і колективних і форм організації роботи дітей. Поєднання різних форм заняття активізує спілкування, взаємодопомогу, розвиває мовлення та мислення дітей. Група комплектується з урахуванням конкретних завдань. Іноді сильних дітей об'єднують у групи зі слабкими дітьми, щоб слабші у навчанні діти брали приклад з товаришів, прагнули краще працювати. Непосидючі й рухливі краще виявляють себе поряд зі спокійними, стриманими, а самовпевнені – зі скромними та уважними. Звісно, об'єднувати дітей для спільної діяльності можна й за іншими ознаками. Іноді між сильними дітьми виникає здорове суперництво, а спокійні краще працюють із ровесниками такого самого темпераменту.

- На хід заняття, організацію праці дитини та на її моральне виховання впливають контроль і оцінка. Контроль організує роботу, підвищує відповідальність, формує вміння самоконтролю. Також контроль виконує організаційну роль, якщо дотримуватись таких вимог:

а) систематично перевіряти дитячі роботи, їх знання, коментувати виконані завдання й відповіді;

б) організовувати перевірку виконаних завдань силами самих дітей;

в) спиратись на активність дітей під час перевірки умінь і навичок, за їх участю проводити бесіди, коментувати вправи, робити висновки, обговорювати відповіді. Контроль і перевірка є спільною справою, колективною роботою, що виховує почуття взаємовідповідальності й вимогливості до знань і вмінь.

- Цілісний підхід до організації заняття потребує вмілого використання методів організації діяльності та поведінки – виховних ситуацій, змагання, ігрових прийомів, схвалення і заохочення. Дитина на початковому етапі навчання ще не усвідомлює себе членом колективу, не

розуміє, що її поведінка має значення як для неї і педагога, так і для всіх дітей. Згодом діти починають розуміти потребу дисципліни не тільки для власних успіхів у навчанні, а й заради всіх.

- Особливо велике значення має ситуація успіху, яка викликає радість навчання, бажання дружно працювати. Створюється вона з метою розв'язання конкретної виховного завдання. У дитини зник інтерес до виконання запропонованого завдання, знизилася працездатність – створюється ситуація, у якій би вона могла досягти успіху, пережити задоволення.

Планування ситуації успіху містить:

- використання тих ситуацій, що виникають під час заняття. Дорослий уважно стежить за поведінкою дітей, їх емоційним станом, готовністю переборювати труднощі, послабленням уваги, щоб своєчасно побудити до зусиль;
- навмисне створення ситуації, що викликала б позитивні емоції, пов'язані з досягненням успіху в навчанні;
- використання прийомів для розвитку й закріплення успіху з урахуванням конкретних умов та індивідуальних особливостей дітей.

Для цього використовуються схвалення, похвала, оцінювання, вияви довіри, уваги.

- На організацію заняття, підвищення його виховної ефективності впливають ігри та ігрові прийоми. На ролі та значенні гри у житті дитини наголошував В. В. Зеньковський. На його думку, ігри сприяють моральному розвитку дитини не менше, ніж взаємодія із соціальним середовищем. Дитина збагачує гру такими самими моральними настроями та настановами, як і в реальному житті. Іграм належить суттєва роль у генезисі моральної свідомості. Таким чином, здатність до співчуття у дитини проявляється не із раціональної оцінки ситуації. Скажімо, якщо ми говоримо дітям, що нам важко, сумно, то

самі слова не викличуть у них жодного співчуття чи співпереживання. Вислухавши нас, вони залишаються байдужими. Але якщо дитина сама помічає наші страждання, відчуває їх у голосі, помічає у виразі обличчя, сльозах, то її серце переповнюється глибоким та справжнім жалем. Це означає, що почуття любові у дітей має безпосередній, сенсуальний характер.

Для дітей гра – це власне життя: відкриття світу, в якому вони вчаться жити, пізнання добра і зла, самого себе. Отже, моральні почуття формуються у правильно організованій ігровій діяльності, де враховується низка важливих психологічних нюансів. Саме під час гри відбувається перехід до моральної особистості. Це і пошук друзів, адже у кожній грі беруть участь двоє, троє, четверо. Добре, коли вже змалечку в таких іграх дитина успадковує національний характер, формуючи свій особистий. Гра організовує, привчає дітей до порядку, підвищує активність, увагу й спостережливість. Під час гри дитина переборює невпевненість, відкриває в собі нові сили, творчі можливості. Під час ігор діти вправляються у моральних вчинках. У всіх ігрових ситуаціях обов'язковою умовою для підсилення їх виховного значення є прояв старанності, пильності, чесності, скромності, товариської взаємодопомоги.

Створення умов для формування у дошкільників гуманного ставлення до оточуючих

У дошкільному віці створюються найбільш сприятливі умови для морального розвитку дітей. У цей період розширюється й перебудовується система взаємин дитини з дорослими й однолітками, ускладнюються види діяльності, виникає спільна з однолітками діяльність. Дитина пильно придивляється до світу дорослих, починаючи визначити в ньому взаємини між людьми. Дошкільник осягає світ людських стосунків, відкриває закони, за якими будується взаємодія людей, тобто норми поведінки. Прагнучи стати дорослим, дошкільник підкоряє свої дії суспільним нормам і правилам поведінки.

Провідним видом діяльності стає сюжетно-рольова гра, де дитина моделює способи поведінки, дії, взаємини дорослих. У ній на перший план висуваються взаємини між людьми й зміст їхньої праці. Виконуючи ролі, дитина учиться діяти відповідно до моральних норм, прийнятих у людському суспільстві.

Моральний розвиток дошкільника містить три взаємозалежні сфери. У сфері моральних знань, суджень, висловлювань, тобто когнітивній сфері, діти опановують різні сторони суспільної моральної свідомості, і насамперед розуміння моральних вимог, критеріїв моральної оцінки. Дитина вчиться добровільно дотримуватися норм моралі, навіть якщо її порушення пов'язане з особистою вигодою й малюк упевнене в безкарності. Таким чином, опанувавши моральну поведінку, дитина здатна зробити правильний моральний вибір не на словах, а в дії. У сфері моральних переживань у дитини складаються морально-етичні й морально оцінні стосунки з іншими людьми. Так, у дитини формуються гуманістичні, альтруїстські почуття, наприклад увага до потреб та інтересів інших, здатність зважати на них, співчуття чужим лихам і радостям, а також переживання провини під час порушення норм.

Для всіх моральних норм характерним є те, що вони закріплюють соціальний спосіб поведінки, що дошкільники виражають у такий спосіб: «Не можна обманювати дорослих», «Маленьких не можна кривдити» тощо. Тобто діти констатують, що можна робити, а що – ні. Про сформованість розуміння моральної норми можна говорити в тому випадку, якщо дитина пояснює, чому необхідно дотримуватися норми.

Для старшого дошкільника все більшу роль починають відігравати інтереси, бажання іншої людини. Діти цього віку вживають у мовленні слова, що позначають моральні якості та їх антоніми (добрий, забіяка, жаднюга, чесний, ябеда та ін.), але пов'язують їх із ситуаціями із власного досвіду, що пояснюється конкретною образністю дитячого мислення.

Якщо дошкільник наочно бачить наслідки дотримання або

порушення норми, то йому легше зрозуміти її зміст і усвідомити. Чим конкретніша норма, чим ближча вона до особистого досвіду дитини, тим легше вона усвідомлюється.

Не випадково однією із негативних якостей у дошкільника вважається жадібність, адже головна причина конфліктів між дітьми полягає в тому, що кожний хоче одержати привабливий предмет. Якщо іграшка недоступна, то дитина зазнає сильних негативних емоцій. Дитина не тільки знає й розуміє норму, але й визначає її належність до певної категорії: «добре» або «погано», намагається оцінити її. У старшому дошкільному віці розвиток моральних суджень нерозривно пов'язаний із тим, як дорослий оцінює вчинки дітей. Так, легше розуміються й оцінюються ті якості, які дорослий частіше визначає й оцінює. Старший дошкільник стає ініціатором бесід із батьками й педагогами, тему яких можна позначити так: «Що таке добре, що таке погано».

У віці 3-5 років у дітей складаються етичні еталони-зразки, що містять узагальнене уявлення про позитивну або негативну поведінку в життєвих ситуаціях. Дошкільник співвідносить свою поведінку не тільки з конкретним дорослим, але й з узагальненим уявленням. Тобто зовнішній зразок поведінки дорослою переходить у внутрішній план, розширюючи можливості морального розвитку особистості.

У старшого дошкільника формуються узагальнені уявлення про дружбу, взаємодопомогу, відданість, доброту. У дошкільному віці моральні уявлення дошкільника впливають на його повсякденне життя. У реальному житті дитина намагається робити моральні дії й розв'язувати конфлікти, виявляючи емоційну спрямованість.

У віці 5-7 років дошкільники переходять від стихійної моральності до свідомої. Для них моральна норма починає бути регулятором взаємин між людьми. Старший дошкільник розуміє, що норми необхідно дотримуватися, щоб колективна діяльність була успішною. Необхідність у зовнішньому контролі за дотриманням

норми з боку дорослого зникає. Поведінка дитини стає моральною навіть під час відсутності дорослого й у випадку, якщо дитина упевнена у безкарності свого вчинку і не вбачає вигоди для себе.

Таким чином, розвиток моральних суджень і оцінок необхідний, але недостатній для морального розвитку. Головне – створити умови, коли норма моралі почне регулювати реальну поведінку дитини, тобто встановити зв'язок між моральною свідомістю й моральною поведінкою. Тільки за наявності такого зв'язку норма стає мотивом поведінки й виконує функцію, що спонукає. Тоді свідомість дитини переходить із результату на процес виконання норми, і вона виконує норму заради неї самої, тому що не може діяти інакше. А дотримання норми є емоційним підкріпленням для дошкільника. Взаємозв'язок моральної свідомості й поведінки встановлюється тоді, коли дитину вправляють у моральних вчинках, ставлять у ситуацію морального вибору, коли вона сама вирішує, як діяти:

- піти на цікаву прогулянку або допомогти дорослому;
- з'їсти цукерку самому або віднести мамі;
- пограти з новою іграшкою або поступитися її молодшому.

Роблячи вибір на користь дотримання норми, переборюючи бажання й поступаючись власними інтересами на користь іншого, щоб порадувати його, дитина отримує задоволення від того, що діяла правильно. Поступово така поведінка стає звичкою й з'являється потреба дотримуватися норми.

Таким чином, *особливостями морального розвитку дітей у дошкільному віці є:*

- висловлені перші моральні судження й оцінки; первісне розуміння суспільного змісту моральної норми;
- зростання дієвості моральних вчинків;
- виникнення свідомої моральності, тобто поведінка дитини починає керуватися моральною нормою.